

практичного семінару (7 травня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С.41-42.

Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып.VII. – С.3-52.

Див.: Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С.68-72.

79. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С.75, 77.

80. Див.: Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.81.

81. К истории сословных отношений. – С.180-181.

Рукописи П.Я. Дорошенко // ТЧПК. – С.29.

82. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Випуск 3. – С.106-110.

83. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С.72.

84. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.120.

85. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – С.223.

86. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.30.

87. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.48.

В статтє затрагивается проблема гетманства Демьяна Многогрешного. На основании использования широкого круга источников, прежде всего неопубликованных, освещено его политическую и социально-экономическую деятельность. Материалы исследования существенным образом дополняют портрет гетмана.

The article is about a hetmanate problem of the Demjan mnogogreshniy. His political and socio-economic activity is taken up on basis of using wide range of published and unpublished sources. Materials of research supplement the portrait of hetman with important shape.

УДК 929. 6

Олег Однороженко

ГЕРБ КНЯЗІВ ПОЛУБЕНСЬКИХ

Герб князівського роду Полубенських, хоч і був відомий з річпосполитських гербовників, так і не став предметом окремого дослідження. Разом з тим, доступний сфрагістичний матеріал дозволяє простежити його еволюцію від кінця XV ст. Характер геральдичних зображень на тогочасних князівських печатках дозволяє не лише підтвердити самотутнє походження родового герба Полубенських, але й спростувати версію про приналежність цього роду до Гедиміновичів. Практично повна подібність в конструкції найдавнішої видозміни родового герба князів Полубенських з геральдичними знаками князів Козельських дозволяє зробити припущення про їхнє спільне походження від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.

© Однороженко Олег Анатолійович - кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Походження князів Полубенських є одним з найзаплутаніших питань князівської генеалогії Литовсько-Руської держави. В середині XVII ст. гербовники Окольського¹ та Кояловича² подавали інформацію, що спиралася на тогочасну генеалогічну традицію князів Полубенських,³ про походження цього княжого роду від великого князя Полоцького (1342-1376, 1386-1399) Вінгольта-Андрія Ольгердовича, сина великого князя литовського і руського Ольгерда Гедиміновича.

Ю.Вольф заперечував подібну версію, вказуючи на недостатню кількість автентичних джерел для остаточних висновків, хоч і не заперечив можливість походження Полубенських від Гедиміна.⁴ Князі Полубенські мали землеволодіння у Віленській та Берестейській землях, від назв одного з яких походить їхнє прізвище (село Полубники поблизу Ліди та село Полубиця в Берестейській землі). Більшість з наявних у розпорядженні князів Полубенських маєтків були господарськими наданнями, а не родовими володіннями, що дозволяє зробити висновок про немісцеве походження цього роду.

Очевидно, в західну частину Литовсько-Руської держави Полубенські мали потрапити зі східного прикордоння в кінці XV ст., після окупації сіверсько-смоленських земель Великим князівством Московським, як це сталося з цілим рядом сіверських та верхівських князів, що не побажали потрапити під владу Москви, а тому залишили родові уділи, одержавши як компенсацію надання в західній частині держави.⁵ Характерно, що власне з кінця XV ст. походять найдавніші достеменні відомості про князів Полубенських,⁶ які невдовзі набувають вагомого значення в державі.

Зокрема, князі Полубенські мали право виступати в господарському війську під власною хоругвою,⁷ у 1528 р. вони виставляли 43 вершники під власною хоругвою, вісім – у складі Полоцької та ще два – у складі Берестейської хоругви,⁸ а починаючи від 1-ої пол. XVI ст. представники роду обіймають важливі посади в місцевій та загальнодержавній адміністрації. Подібний швидкий злет княжого роду робить неможливим пояснення причин повної відсутності відомостей про його представників аж до самого кінця XV ст., якщо не брати до уваги припущення про походження роду не із західної, а зі східної частини Литовсько-Руської держави, адже джерельна база з історії Литовської землі та зв'язаних з нею політично та адміністративно руських земель (Підляшшя та Полісся) є незрівнянно повнішою за аналогічні відомості з історії Сівера та Смоленська XV ст.

Подібне припущення знаходить своє підтвердження у сфрагістично-геральдичному матеріалі. На найдавнішій серед відомих на сьогодні печаток князів Полубенських, що належала князю Василю Андрійовичу і походила з кінця XV ст. (найдавніший відбиток бачимо при акті від 1 листопада 1498 р.⁹), в готичному щиті було зображено родовий знак у вигляді літери **П** із загнутими вбік долішніми кінцями, горішню перекладину перетинає стовп з подвійним розгалуженням згори у вигляді ламаного пояса і подвійним розгалуженням здолу у вигляді літери **П**.¹⁰

Якщо порівняти дану печатку, що мала круглу форму, розмір 27 мм та довколавий напис: + ПЕЧАТЬ КНЗА БАСИЛЬЪ ОНДРЕЄВИЧ, з іншими руськими геральдично-сфрагістичними пам'ятками тієї доби, то не може не впадати у вічі разюча подібність у конструкції родового герба Василя Андрійовича Полубенського та знака з печатки Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.¹¹ Останній був засновником роду князів Пузин, що вели свій родовід від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.¹²

Ми виключаємо можливість випадкового збігу в конструкції обох знаків, з огляду на їх доволі складну іконографію та подібності у найменших деталях: єдиною розбіжністю є відсутність перехрестя у подвійного розгалуження на гербі князя Василя Андрійовича, що пояснюється еволюцією княжого знака в рамках одного роду (закономірність надзвичайно поширена в руській родовій геральдиці). З огляду на це, єдиний висновок, який можемо зробити з наявної геральдичної

інформації, – князі Полубенські, ймовірно, вели свій родовід саме від чернігівських Ольговичів і скоріш за все мали близьке споріднення з князями Козельськими, Пузинами та Огінськими, оскільки, скажімо, князі Мосальські, що також були одним з відгалужень князів Карачівських, використовували як герб дещо іншу конструкцію родового знака, щоправда, на основі все того ж хреста з двозубом Ольговичів. Варто відзначити також ту обставину, що імена, які бачимо у представників перших трьох відомих нам з автентичних джерел поколінь князів Полубенських (Андрій, Федір, Лев, Іван, Василь, Олександр, Михайло, Петро),¹³

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1498 р.

практично всі зустрічаються у князів Козельських, що жили в кінці XV – на початку XVI ст.¹⁴

На зв'язок із землями колишнього Великого князівства Чернігівського вказує зображення і на наступній печатці князя Василя Андрійовича Полубенського, яку той використовував упродовж 1546-1550 р. р. У її полі овальної форми розміром 19x16 мм було розташовано фігуру орла, на грудях якого розміщено німецький щит, на якому підкова кінцями догори, в колі якої хрест.¹⁵ Як бачимо, в гербі відсутнє зображення родового знака, використання котрих було

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1546 р.

найхарактернішою рисою руської геральдичної традиції, натомість використано фігури, характерні для західно-європейської та польської геральдики. При цьому безсумнівно, що фігура підкови та хреста є переосмисленням старого родового знака, який “розшифровано” за посередництвом гербових фігур. Відмовившись від використання родового знака, князь Василь, очевидно, водночас прагнув заманіфестувати зв'язок зі старими родовими землями в Сіверській землі, використавши як головну гербову фігуру нової видозміни родового герба зображення орла, яке пізніша геральдична традиція називає гербом Великого князівства Чернігівського.¹⁶

У подібний спосіб цей своєрідний “герб пам'яті” (зображення орла), що апелював до втрачених удільних володінь та підкреслював династичний зв'язок з великими князями чернігівськими, використовували також князі Мосальські. На печатці князя Андрія Петровича Мосальського замість родового знака Мосальських, також похідного від родового знака чернігівських Ольговичів, бачимо половину двоголового орла.¹⁷ Останній нарівні з одноголовим орлом¹⁸ фігурує в пізніших геральдичних творах як герб Великого князівства Чернігівського.¹⁹

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534-1538 р.р.

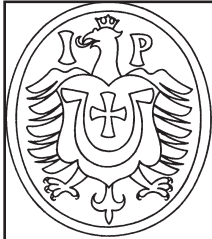
Як бачимо, для обох галузей князів Карачівських (князів Полубенських та Мосальських) у XVI ст. було характерним використання відразу двох гербових зображень – родового знака та чернігівського великокнязівського орла. Варто відзначити, що князі Пузини та Огінські також користувалися двома гербовими зображеннями, але другим гербом, поруч з родовим знаком, фігурувало зображення Погоні руської (рицар на коні, що влучає списом у змія),

Печатка Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534 р.

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1541 р.

яке вважалося династичним гербом Рюриковичів.²⁰

На трьох печатках брата Василя Полубенського – князя Івана Андрійовича, що походять від 2-ої чверті XVI ст., також незмінно бачимо зображення орла. Певні відмінності полягають лише в другорядних деталях та зображенні в щитку на грудях орла. На першій з них, відбиток якої бачимо при документі від 1 липня 1534 р., в щитку німецької геральдичної форми вміщено підкову кінцями догори, в колі якої перехрещена стріла вістрям угору.²¹ Як спостерігаємо, переосмислення родового знака могло набувати й інших форм, ніж те, яке бачимо на другій печатці князя Василя Андрійовича.

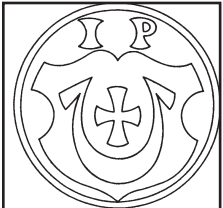
Печатка князя Івана Васильовича Полубенського від 1536 р.

Печатка князя Івана Васильовича Полубенського від 1546 р.

Наступна печатка Івана Андрійовича Полубенського від 1534-1538 рр. містить у своєму полі укоронованого орла з щитком на грудях, на якому зображено підкову кінцями догори, в колі якої кітвopodobний хрест.²² Третя печатка від 1541-1556 рр. має подібне зображення, лише хрест є не кітвopodobним, а лапчастим. До того ж в долішній частині видно хвіст і лапи орла, чого не було на двох попередніх печатках князя.²³

Дещо відмінне зображення спостерігаємо на печатках сина Василя Андрійовича – князя Івана Васильовича Полубенського. Якщо на першій його печатці від 1536 р. бачимо звичне зображення орла, на грудях у якого німецький щиток з підковою в колі якої лапчастий хрест,²⁴ то на наступних двох печатках від 1546-1549 рр.²⁵ та 1553 р.²⁶ фігура орла відсутня, а герб складається з самого лише щита з підковою та хрестом, причому на печатці від 1546-1549 рр. хрест має похилене поземне рамено.

Печатка князя Івана Васильовича Полубенського від 1553 р.

Печатка князя Олександра Івановича Полубенського від 1571 р.

У свою чергу старший син Івана Андрійовича – князь Олександр Іванович Полубенський мав на своїх печатках значно складнішу геральдичну конструкцію. Якщо перша його печатка від 1571 р. містила в своєму полі звичне вже зображення орла зі щитком на грудях, з підковою та лапчастим хрестом на ньому,²⁷ то на наступній печатці бачимо зображення повного герба: фігуру орла вміщено в ренесансовому щиті, в оточенні шолома під шоломовою короною, птаха в нашоломнику та намета. Супроводжує зображення напис по колу: **ALEX • POLVB • KA • NOWO • ...**²⁸

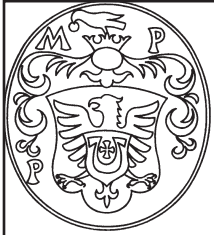

Печатка князя Олександра Івановича Полубенського від 1586 р.

Печатка князя Андрія Івановича Полубенського від 1558 р.

Молодший брат Олександра Івановича – князь Андрій Полубенський 1558 р. користувався печаткою з надзвичайно стилізованим зображенням орла, на грудях у якого розміщувалася підкова кінцями догори з лапчастим хрестом.²⁹ Його племінник – князь Михайло Іванович Полубенський на своїй печатці зобразив повний герб, що складався з ренесансового щита з родовим гербом на ньому, шолома під

Печатка князя Михайла Івановича Полубенського від 1584 р.

шоломовою короною, нашоломника у вигляді птаха, що тримає в дзьобі кільце, та намета.³⁰ Нарешті, двоюрідний брат останнього – Матвій Федорович, князь Полубенський, користувався печаткою із зображенням німецького щита, на якому орел тримає на грудях підкову кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест.³¹

Відомості про кольористику родового герба князів Полубенських подають пізніші річесполитські гербовники. Коялович,³² а слідом за ним і Несецький³³ зазначали, що поле щита в гербі Полубенських червоне, орел – чорний, щиток – блакитний, підкова та хрест – золоті. Ці відомості узгоджуються із забарвленням герба князів Полубенських на майоліковій плитці, що походить від 1670 р. з Глуського замку,³⁴ з тією лише відмінню, що підкову на плитці зображено срібною, а саме зображення герба оточено галузками під короною.

Печатка князя Матвія Федоровича Полубенського від 1601 р.

Джерела та література:

1. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus II.- Cracoviae, 1643.- С.43, 492.
2. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.- С.193.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.313.
4. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do konca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.368-369.
5. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.200.
6. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.369.
7. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.- М., 1901.- С.472.
8. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.523 (1528). Vierpjiņi reikalai knyga 1.- Vilnius, 2006.- С.26, 83, 139.
9. Muzeum Narodowe w Krakowie, Perg.46.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłow, Dz.XI, Sygn.18, st.1 (1515 р.).
11. MNK, Rkps 892, Tom 2, st.2.
12. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.184.
13. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.375.
14. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.199-200.
15. AGAD, Archiwum Radziwiłłow, Dz.X, Sygn.1; st.2; Sygn.55; st.12; Archiwum Panstwowe w Krakowie, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka VI, Plik 16; Plik 41, st.196, 201; Plik 42, st.205, 210; Teka VII, Plik 18; Plik 31; Plik 34; ZR, Rkps 68, st.123.
16. Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.- С.39.
17. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.44, оп.1, спр.1, арк.146.
18. Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.200-201, 234.
19. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том I.- Lipsk, 1839.- С.229-230; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.- С.246); Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1852.- №11.- С.99.
20. Дворянские роды Российской империи.- Том I: Князья.- СПб., 1993.- С.130; Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.- Том I.- Мінск, 2005.- С.202.
21. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Perg.185 (овальна, розмір 16x14 мм).
22. AGAD, Perg.4798; Perg.4801; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.16 (овальна, розмір 16x14 мм).
23. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka IV, Plik 39; Plik 87; Teka VIII, Plik 56 (овальна, розмір 17x15 мм).

24. AGAD, Perg.7590 (кругла, розмір 17 мм).
25. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.1; st.9; Sygn.55; st.12 (овальна, розмір 17x15 мм).
26. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka VIII, Plik 15 (кругла, розмір 16 мм).
27. АРК, Zbiąg Rusieckich, Rkps 124, st.283 (восьмикутна, розмір 15x13 мм).
28. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.18, st.5, 10, 44, 52, 54, 56, 60, 68, 94 (кругла, розмір 26 мм).
29. ЦДІАК, ф.256, оп.1, спр.1, арк.13 зв., 22 зв.; MNK, Rkps 892, Том 1, st.10 (кругла, розмір 17 мм).
30. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka XVI, Plik 13 (овальна, розмір 22x20 мм).
31. Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.17; Пузына J. Niektore pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku // Miesiecznik heraldyczny.- Том XII.- Lwow, 1933.- С.57, мал.11 (овальна, розмір 20x17 мм).
32. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Кракѡв, 1897.- С.193.
33. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том VII.- Lipsk, 1841.- С.366.
34. Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах.- Том II.- Мінск, 2007.- С.393.

Герб княжеского рода Полубенских, хотя и был представлен в речпосполитских гербовниках, так и не стал предметом отдельного исследования. Вместе с тем, доступный сфрагистический материал позволяет проследить его эволюцию от конца XV в. Характер геральдических изображений на средневековых княжеских печатях позволяет не только подтвердить самобытное происхождение родового герба Полубенских, но и опровергнуть версию о принадлежности этого рода к Гедиминовичам. Практически полное сходство древнейшего варианта родового герба князей Полубенских с геральдическими знаками князей Козельских позволяет сделать предположение о их общем происхождении от князей Карачевских – одной из ветвей черниговских Ольговичей.

The coat of arms of the princely kind Polubensky, although submitted in rechpospolitskih armorial, never became the subject of a separate study. However, available sfragisticheskyy material allows us to trace its evolution from the end of XV century. The nature of heraldic imagery in the medieval princely seals not only confirm the origin of the original coat of arms descent Polubensky, but also to refute the hypothesis of that kind to Gediminovich's. The virtual version of the similarity of ancient ancestry coat of arms with heraldic Polubensky Princes trademarks Kozelsky suggesting their common origin from the princes Karachevsky - one of the branches of Chernigov Olgovichy.